

**До витоків білінгвізму в Україні: стан української еліти у ХХ ст.
(спроба історико-політологічного аналізу)**

Розглядаються особливості розповсюдження російської мови в Україні у ХХ ст. Визначаються основні складові політики Радянського Союзу щодо України та її вплив на формування білінгвізму української еліти.

Ключові слова: мова, білінгвізм, мовна політика.

Феномен політичних еліт ось уже протягом століття привертає увагу істориків, політологів і соціологів, які прагнуть усвідомити його природу, характер, соціальну роль, конкретні форми і типи функціонування. Особливо активно ці проблеми дискутуються в перехідні моменти розвитку суспільства, тому що саме в такі моменти роль політичної еліти стає винятково важливою, якщо не вирішальною, оскільки саме вона повинна сформулювати відповіді на питання, що постають перед суспільством.

Проте, дослідженню проблеми асиміляції еліт приділялося недостатньо уваги, політичній меті маскування і виправдання русифікації України було підпорядковано й висвітлення проблем білінгвізму. Директором Інституту мовознавства АН УРСР акад. І.К. Білодідом проблема двомовності в Україні визначалась як справедливо вирішена і гармонійна. Кон'юнктурність такої позиції особливо виразно виявлялась у тому, що факт масового використання українцями російської мови у функції головного засобу спілкування трактувався як позитивне явище. При цьому російська мова білінгвів визначалась як друга рідна мова.

Лише з початком незалежності ці проблеми почали відображатися в працях вітчизняних та закордонних науковців, зокрема, політичних аспектів асиміляції українських еліт на різних етапах розвитку українського суспільства

торкаються В. Борисенко, А. Бульвінський, С. Візер, В. Горобець, В. Смолій, В. Степанков, іноземні вчені – Е. Вілсон, А. Каппелер, З. Когут, Ю. Шевельов.

Аналізові як історичних аспектів асиміляції, зокрема у ХХ ст., так і сучасних тенденцій формування еліт відвели увагу Ю. Візниця, Г. Касьянов, С. Кульчицький, С. Пирожков, М. Пірен, М. Рябчук, В. Смолій, О. Тарасова, С. Широкова, російські історики В. Алпатов, О. Борісьонок та інші.

Вітчизняні політологи чимало уваги приділяють вивченню взаємозв'язків суспільного розвитку країни зі станом та особливостями формування сучасної національної політичної еліти (М. Михальченко, О. Шульга), впливу та наслідків дії тоталітарної системи на особу в політиці (Ю. Шаповал), історичних аспектів відносин між елітою та лідерством у різні часи (Б. Кухта, Н. Теплоухова), процесу становлення української політичної еліти, виробленню функціональної оцінки її здатностей для з'ясування її загальних політичних можливостей (Д. Видрін, Д. Табачник). Досліджуються різні аспекти процесу розвитку політичної еліти за радянських часів, зокрема, еволюції партійно-радянської номенклатури та перетворення її на «правлячий клас» (Д. Видрін, В. Лозицький, Ф. Рудич).

Не варто забувати, що всі проблеми розвитку нації відбиваються у проблемах розвитку мови. Асиміляція нації, її розчинення і ядрі іншої, більш сильної нації розпочинається саме з мовної асиміляції, і водночас початок відродження, становлення нації теж розпочинається з відродження загальнодержавної мови [1,с.27].

Шляхом до асиміляції виступає двомовність (багатомовність), котру А. Загнітко визначає як наявність і функціонування в межах одного суспільства (здебільшого – держави) двох або кількох мов [2,с.187]. В основу запропонованих О. Чередниченком класифікацій (за якісними та кількісними ознаками) двомовність/багатомовність розглядається за ступенем поширення, ціннісною орієнтацією, рівнем розмежування мовних систем, характером комунікативного включення. За ступенем поширення розрізняються індивідуальна та колективна (масова) двомовність. За ціннісною орієнтацією

двомовність може бути горизонтальною (коли мови оцінюються однаково) та вертикальною (коли одній мові віддається перевага на шкалі цінностей стосовно іншої). За рівнем розмежування мовних систем, що перебувають у контакті, виділяється координативна (чиста) та субординативна (змішана) двомовність. За характером комунікативного включення спостерігається активна та пасивна двомовність [3,с.67].

Політичний і мовно-культурний розвиток держави – це взаємопов'язані і взаємообумовлені процеси [4,с.136], отже, спробуймо в історичному контексті (в межах ХХ ст.) визначити політичні причини що викликали до появи вертикальної колективної субординативної (маємо справу головню з асиміляцією українців) двомовності в Україні.

Від середньовіччя, зауважує А. Каппелер, представники неросійських еліт щоразу входили в знать Росії, до таких належали, наприклад, нащадки правлячої родини Великої Ногайської орди Юсупови й Урусови, які в ХVІ ст. пішли на російську службу. Швидко русифіковано було також волзькотатарських дворян, які на початку ХVІІІ ст. перейшли в православ'я. Далі, у ХVІІІ – на початку ХІХ ст., було русифіковано більшість представників смоленської шляхти й кооптованої в шляхту української козацької старшини, у ХІХ ст. дійшла черга до частини німців і балтійських німців, які служили в центрі [5,с.118–119].

Росія, пише Е. Вілсон, запропонувала українській еліті асиміляцію замість дискримінації, і принадність імперської кар'єри врешті виявилася для військової, світської та церковної еліт вирішальною. Ці та інші чинники (неукраїнський характер урбанізації, відсутність не лише національних еліт, а й дрібної буржуазії, урядові переслідування української культурно-освітньої діяльності, низький рівень письменності серед переважно закріпаченого селянства тощо) призвели до того, що й українська мова почала асоціюватися передусім із сільською відсталістю, тоді як російська – з універсалізмом і доступом до вищої культури [6,с.136–138].

У західноукраїнському регіоні на кінець XIX ст. ще більшою мірою, ніж у Наддніпрянщині, бракувало національного дворянства й буржуазії. Це не дозволяло українцям відігравати помітну роль у політичному житті та в окремих галузях економіки. Надтонкий прошарок еліти гальмував формування національної ідеї та свідомості, перешкоджав появі організованих форм суспільної самодіяльності, ускладнював ефективну протидію іноетнічній експансії та денаціоналізації [7,с.110].

На початку XX ст., під час зростання революційної активності суспільства, в Україні виникли підстави для формування національної еліти шляхом усвідомлення спільних інтересів національної буржуазії і національної інтелігенції у дрібних таємних партіях, культурно-просвітніх товариствах, земствах, масонських ложах.

У Центральній Україні процес проходив разом із національною ідентифікацією. Українські інтелігенти обрали свій «ідентифікаційний» код «свідомого українця»: участь в опозиційному (переважно соціалістичному) русі, українське походження і вільне володіння українською мовою, декларований нешляхетський і небуржуазний стан і відмова від співпраці з царським урядом. Елітою того часу були в основному гуманітарії (письменники, журналісти, адвокати, науковці, вчителі, кооператори, лікарі, інженери), які переважно мешкали в Києві. Регіони в керівних структурах були слабо репрезентовані, і в цьому одна з причин занепаду української державності 1917 □ 1920 рр. [8,с.12].

Загалом, рівень національної самосвідомості і, відповідно, консолідації українців на початку XX ст. виявився недостатнім для здобуття державної незалежності в 1917 – 1920 роках. Її наслідком, однак, стали певні поступки з боку більшовиків, котрі не лише визнали існування українців як окремої нації, а й пішли на створення ерзац-держави, котра отримала таким чином певні квазінаціональні символи, інституції та власну еліту. Однак, ця «етнізація» не означала «українізації», оскільки згадана інтелігенція була українською «лише за назвою». Фактично це була декласована «субінтелігенція», яка не виконувала

жодної суспільної ролі, крім служіння державі. «Українізація» була радше номінальною, ніж реальною [9,с.105–106].

Напротывагу згаданому вище аналізу М. Рябчука, низка дослідників на чолі з В. Смолієм стверджують, що саме поява еліти з виразним національним відчуттям – державно-партійної, господарської, культурної – стала одним з найнаочніших результатів політики українізації. Значна її частина була носієм націонал-комуністичної ідеології, що гостро протиставила себе російському системоцентризму. Серед тих, хто формував українізаційний курс, було чимало вихідців із партії боротьбистів, що зазнала вимушеного саморозпуску у 1920 р. Численну групу тих, хто сприяв практичному проведенню українізації, становили і вихідці з Галичини, які повірили в серйозність намірів уряду і переїхали в УСРР. Новий напрям національної політики об'єктивно сприяв консолідації українського етносу, культурним контактам обох частин України [10,с.332].

Загалом позитивне ставлення до національної реформи, яке спостерігалось в суспільстві у 20-х рр., пояснювалося, насамперед, тим, що «українізація» на цьому етапі відігравала роль стабілізуючого і примирюючого чинника – вона зменшила в УРСР прірву між комуністами і некомуністами: останні отримали можливість «вірно служити режимові, не почувуючи себе зрадниками власних націй» [10,с.326–327].

Згортання «українізації» мало одним з наслідків чистки серед української еліти: у 1936 – 1938 рр. набагато потужнішою хвилею терору не тільки в Україні, але й у всіх неросійських республіках було знято і знищено практично всю керівну (партійну та радянську) верхівку республіки. Впродовж п'яти років (1933 – 1938 рр.) жертвами політичних репресій стали 360 тисяч громадян України [10,с.227].

Так зникли всі члени українського політбюро, а із 102 членів і кандидатів українського центрального комітету живими після чисток залишилося троє. Тотально винищувалася не тільки політична, а й інтелектуальна еліта неросійських народів в межах СРСР. Чистки забрали також велику частину

російських комуністів та інтелектуалів, та все ж вижило набагато більше росіян, аніж неросіян, яких переслідували, зокрема, і як потенційних націоналістів і сепаратистів.

На кінець 30-х років республіки було повністю взято під контроль центру. Радянський федералізм, уже й раніше обмежений існуванням централізованої партійної організації, перетворився тепер на пустопорожній фасад. На вивільнені високі пости ставили переважно лояльних росіян, як, наприклад, Микиту Хрущова в Україні. Політиці «коренізації», і тим самим кооперації з неросійськими елітами, було дано відбій, знову знизився відсоток місцевих кадрів у партійних організаціях республік і в радах, а нова економічна бюрократія формувалася переважно з російських кадрів [5,с.286–287].

Найбільший парадокс полягав у тому, що, навішуючи ярлики «націонал-фашистів» на провідників українізаторського курсу, нові партійні функціонери за інерцією ще продовжували говорити про необхідність «дальшого проведення більшовицької українізації». На ділі ж у цей час проводилася активна політика деукраїнізації, яка супроводилася ліквідацією україномовних закладів освіти, органів преси, стандартизацією форм навчання.

У таких умовах широких масштабів набувало явище криптоетнічності, тобто зміни паспортної національності під тиском обставин. Величезна маса людей воліли зникнути з місць постійного проживання, «загубитися» навіть ціною відмови від власного імені, не кажучи вже про національність. Поповнюючи міську армію маргіналів, вони створювали прошарок людей, демонстративно байдужих до національної культури. Власне на них і робили ставку ті, хто під виглядом критики «перегинів» у проведенні українізації розпочинав нову кампанію цілеспрямованого русифікаторства [10,с.227].

Іншим наслідком репресій була масова еміграція за кордон представників «недостріляної» еліти. Після Першої світової війни відбулися дві хвилі політичної еміграції: перша – безпосередньо після поразки Української Народної Республіки і друга – в кінці Другої світової війни, коли разом із

відступом німців на Захід виїхали й представники «недостріляної» під час «розстріляного Відродження» української інтелігенції [11,с.114–115].

В результаті цілеспрямованого нищення української верхівки на зміну їй прийшов новий вид рядянської державної еліти. Вони, на думку Е. Вілсона, не надто відрізнялися від державних функціонерів, були нездатні до незалежного соціального лідерства і мали дуже слабкий зв'язок із попередніми культурними традиціями, які їх учили зневажати. В Росії чимало елементів старої інтелігенції вижили, натомість Україна була об'єктом регулярного кровопускання – з часом Україною стала керувати номінально національна, хоча фактично компраторська еліта. Втім, місцеве походження цієї нової еліти стало ще одним чинником зміцнення радянської влади в Україні [6,с.239] та, додамо, асиміляції. Пояснити такий стан можна через «ефект зрізаної піраміди». Політична ієрархія радянської України, пише І. Рущенко, була частиною загальносоюзної піраміди, але не досягала її панівних висот. Найвищі українські посади в загальносоюзній ієрархії не завжди сягали навіть першої десятки рангів [12,с.15]. Отож, заради збереження та підвищення соціально-політичного статусу регіональні еліти надавали перевагу мові більш високого соціального і політичного гатунку – російській.

Якщо напередодні війни росіяни становили 65% зайнятих у центральних державних і партійних установах радянської України, то в середині 1950-х рр. частка українців дорівнювала 68%. Український чинник зріс і в середовищі правлячої Комуністичної партії. Швидко збільшувалася кількість членів Компартії України – якщо в 1958 р. в ній налічувалося 1,1 млн, то в 1971 р. – 2,5 млн членів (серед них було чимало представників центральних і західних областей республіки). У 1964 р. із 33 найвищих партійних чиновників республіки 30 були українцями. Частка українців у складі ЦК КПРС на початку 1960-х рр. сягнула 20 %.

Переваги української політичної еліти над управлінською елітою центру та інших регіонів країни в Москві уже не боялися, бо, очевидно, вважали Україну фактично «освоєною» територією, органічною і невід'ємною частиною Великої

Росії. За багатьма параметрами саме так і було. Державотворчі сили українського народу поступово танули. Народом-державотворцем визнавався лише один – російський, тоді як при створенні СРСР державоутворюючими за Конституцією були народи чотирьох державних об'єднань, що тоді існували, – України, Росії, Білорусії і Закавказької Федерації. Саме в повоєнний період російський народ був піднесений режимом над усіма іншими, хоча страждав від цього режиму не менше, ніж інші [13,с.398–399].

Російська мова насаджувалася в Україні адміністративним шляхом і одночасно заохочувалося її вивчення. Поряд з тиском держава прагнула формувати і позитивну мотивацію. Оволодіння домінуючою в Союзі мовою будь-де давало якісно інші можливості соціальної мобільності, в тому числі заробітків і кар'єри. Мотиви освоєння російської мови могли бути різними, однак в кінцевому підсумку наслідки цього були не на користь обом мовам і культурам. Руйнувалася національна ідентичність, а нерідко й змінювалася. Українська республіканська адміністрація (адміністративна еліта) повністю була готова прийняти асиміляцію, сприяла їй, як і значна частина вже денационалізованої інтелігенції. Поріг опору асиміляції в українському суспільстві неухильно знижувався. В різних соціальних групах він також різнився – найбільший спротив уподібненню чинився традиційно українським селом та національно свідомою інтелігенцією.

Найбільш впливовими агентами русифікації виступали Комуністична партія, комсомол, школа, профспілки, піонерська організація, армія, православна церква, громадські організації. Особливої різниці між державними агентами і громадськими не було, оскільки і ті, й другі перебували під тотальним контролем Комуністичної партії. Відповідно тактика і стратегія русифікаційних зусиль різних агентів були єдиними, уніфікованими.

Українська мова посилено витіснялася із сфери офіційного вжитку. Приклад у цьому подав перший секретар ЦК КП України В. Щербицький, виголосивши звітну доповідь на XXV з'їзді Компартії України в 1976 р. російською мовою. Надалі на партійних зібраннях, на сесіях Рад, всіляких

активах, зборах, зльотах, семінарах і симпозиумах домінуючою стала російська мова [13,с.453].

Отже, еліти в політичному житті держави мають непересічне значення, їх асиміляція є загрозою політичній стабільності та й існуванню держави взагалі. В Україні, в результаті незавершеності державотворчих змагань XVII – XVIII ст., посиленню іноетнічних впливів відбувся процес асиміляції та кооптації українських еліт (чи до польської шляхти, чи російського дворянства), що призвело до занепаду ідеї державності та ліквідації тої верстви, яка покликана визначати курс держави, уособлювати в собі усе найкраще

В бурхливі часи революції інтелігенція почала творити нову українську еліту, одним з чинників формування якої стало повернення до рідної мови. Активізація процесу українського державотворення, попри знищення української держави та еліти, мала наслідком створення української радянської республіки в межах СРСР. Поразка української революції значною мірою девальвувала поняття «українство», знов зробила непрестижною українську мову. Відчуття етнічної ідентичності виявилось розмитим; охоронцем національної культурної інфраструктури виступало хіба що село. Початок радянських часів давав надію на формування української націонал-комуністичної еліти, особливо за часів «українізації», проте цим сподіванням не вдалось втілитись в життя, патрійна номенклатура, уніфікуючись, формувала єдину радянську еліту на засадах партійності.

Примусова колективізація та чистки в СРСР, робить висновок А. Капелер, практично повністю знищили нову політичну й інтелектуальну еліту неросійських націй. Оскільки більшість неросійських народів мали лише досить-таки нечисленну верству освічених, у кінці 30-х років вони знову опинилися цілком без власної еліти, приречені тим самим перебували під опікою російських кадрів. Так сталінська політика сили частково відкинула назад творення націй, яке відбувалось у 20-х роках [5,с.288].

Під час формування радянської верхівки українська республіканська еліта мала регіональний характер, характеризувалась «провінціалізмом» [14,с.50],

що спонукало її до самоасиміляції в межах Радянського Союзу, формування криптоетнічності, відкритих проявів лояльності. Питома вага політичної еліти, яка відзначалася власним інтелектом, зменшувалася в Україні за радянського часу. Її або переміщували до Москви, або ж на «Соловки» чи в «психушки» [15,с.46].

Не відкидаючи думку російського вченого В. Алпатова про важливу умову навернення до російської мови в СРСР – її уніфікаційну роль в процесі радянзації [16,с.124], вварто зазначити, що визначальним чинником асиміляції та самоасиміляції еліти була можливість її суспільно-політичного зростання, а не культурна чи соціальна уніфікація, спрямована на русифікацію багатонаціонального радянського суспільства загалом. Прийняття регіональними елітами асиміляції в обмін на кар'єрне зростання заклало підвалини витісненню української мови в УРСР з усіх царин життя республіки – адміністративної, освітньої, культурної.

Можна узагальнити тезу В. Зливкова щодо відповідальності еліт за формування соціальної ідентичності нації [17,с.3], додавши, що еліти несуть відповідальність за формування самоідентифікації української нації загалом, формуючи не тільки соціальні, а й мовно-культурні взірці поведінки, отже проблема асиміляції еліт залишатиметься актуальною для всебічного наукового вивчення та відповідних прогностичних оцінок.

Список використаних джерел

1. М. Павловський Національна ідея в Україні себе вичерпала чи її зрадили? // Віче. – 1998. – №11. – С.25–32.
2. А. Загнітко Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 219 с.
3. О. Чередниченко Багатомовність і концептуальна картина світу. // Українознавство. – 2002. – Ч. 3. – С.64–67.
4. Л. Масенко Мова і суспільство: Постколоніал. вимір. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.

5. А. Каппелер Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. / переклад. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун [=Історія країн світу, 2]. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
6. Е. Вілсон Українці: несподівана нація. / Пер. з англійської. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552 с.
7. О. Реєнт Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Інститут історії України НАН України. – Київ, 2003. – 340 с.
8. В. Савченко Близк і вбогість української еліти // Урок української. – 2000. – №1. – С.12–13.
9. М. Рябчук Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К.: «Критика», 2000. – 303 с.
10. «Українізація» 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія. / За ред. В.А. Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 392 с.
11. О. Ткаченко Українська мова і мовне життя світу. – К.: Спалах, 2004. – 272 с.
12. І. Рущенко Ефект зрізаної піраміди. // Урок української. – 2000. – № 1. – С.14–16.
13. В. Гриневич, В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України. – К.: «Наукова думка», 2004. – Т.ІІ. – 526 с.
14. Ю. Крестева Відносини центральної та регіональних еліт в Україні. // Нова політика. – 2001. – №4. – С.50–53.
15. М. Пірен Проблеми формування сучасної національної еліти // Соціальна психологія. – 2004. – № 2(4). – С.40–47.
16. В. Алпатов 150 языков и политика. 1917 – 1997. Социоллингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. – М.: Институт востоковедения РАН, 1997. – 192 с.
17. В. Зливков Проблеми соціальної самоідентифікації української еліти // Соціальна психологія. – 2004. – №6(8). – С.3–16.

Панасюк Л.В. К истокам билингвизма на Украине: состояние украинской элиты в XX веке. (попытка историко-политического анализа).

Рассматриваются особенности распространения русского языка на Украине в XX в. Определяются основные составляющие политики Советского Союза по отношению к Украине и её влияние на формирование билингвизма украинской элиты.

Ключевые слова: язык, билингвизм, языковая политика

Panasiuk Leonid Bilingualism In Soviet Ukraine: The Linguistic Russification Of The Ukrainian Elite Of The USSR

The author of the article analyses the spreading of the Russian languages in different regions of Ukraine, the functioning of the Ukrainian and Russian languages in our country in XXth century, the assimilation of the Ukrainian elite. On the whole the situation can be denoted as Ukrainian-Russian bilingualism.

Key words: language, bilingualism, language policy